

Η ΕΜΜΕΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΩΔΟΥΣ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ
ΛΙΒΙΣΤΡΟΣ ΚΑΙ ΡΟΔΑΜΝΗ

Ἡ ἄμεση παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ δημώδους μυθιστορήματος *Λιβίστρος καὶ Ροδάμνη* ἀποτελεῖται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ πέντε χειρόγραφα, ποὺ παραδίδουν πέντε παραλλαγές καὶ τὸ σπάρραγμα μιᾶς ἔκτης¹:

S Leiden Scaligeranus 55 (1ο τέταρτο 16ου αἰ.), φ. 64^r-133^{v2}.

N Neapolitanus III-Aa-9 (1ο μισὸ 16ου αἰ.), φ. 44^r-116^{r3}.

P Parisinus graecus 2910 (1ο μισὸ 16ου αἰ.), φ. 1^r-90^{v4}.

Σ Leiden Scaligeranus 55, φ. 58^r-64^r. Πρόκειται γιὰ ἓνα σπάρραγμα, ποὺ σῶζεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀκέφαλη παραλλαγή S καὶ ποὺ παραδίδει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κείμενο μὲ τὴ διαταραγμένη σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παραλλαγή P (Σ 1-274 = P 1125-1393 = S 1433-1513 + 60-314)⁵.

E Scorialensis Ψ-IV-22 (2ο μισὸ 15ου αἰ.), φ. 22^r-137^{v6}.

1. Μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ *Λιβίστρο* ἀσχολήθηκε πρῶτος ὁ H. Schreiner, «Die Überlieferung des mittelgriechischen Romans von Lybistros und Rhodamne», *BZ* 34 (1934) 15-36, 272-301. Βλ. τῶρα Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Τὰ μεσαιωνικὰ δημῶδη κείμενα. Συμβολὴ στὴ μελέτη καὶ τὴν ἐκδόσὴ τους. Α΄: Λιβίστρος, Καλλίμαχος, Βέλθανδρος*, Ἀθήνα 1977, 31-163· P. A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* [Misc. Byz. Monac. 33], München 1992, 28-35· τοῦ ἰδίου, «*Libistros und Rhodamne: Vorläufiges zu einer kritischen Ausgabe der Version α*», *JÖB* 42 (1992) [ὑπὸ ἐκτύπωση].

2. Ἐκδοση ἀπὸ τὴν Jacoba A. Lambert, *Le roman de Libistros et Rhodamné publié d'après les manuscrits de Leyde et de Madrid avec une introduction, des observations grammaticales et un glossaire* [Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling Letterkunde, N.R. 35], Amsterdam 1935 (βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Χατζηγιακουμῆ, 37-43).

3. Ἐκδοση ἀπὸ τὸν W. Wagner, *Trois poèmes grecs du moyen-âge*, Berlin 1881, 242-349 (βλ. Χατζηγιακουμῆς, 46-60). Γιὰ τοὺς στίχους N 1-979 βλ. καὶ τὴ μεταγραφή τοῦ D. C. Hesselring, ποὺ χρησιμοποίησε ἡ Lambert γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴν ἐκδόσὴ της τοῦ ἀκέφαλου S (Lambert, 9).

4. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει μόνον τὸν *Λιβίστρο*. Ἐκδοση ἀπὸ τὸν Δ. Ι. Μαυροφρύδη, *Ἐκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Τόμος Α΄*, Ἀθήνα 1866, 324-428. Ὁ Μαυροφρύδης ὁμοίως παρέλειψε τοὺς τίτλους τοῦ P, ποὺ τοὺς ἐξέδωσε ἡ Lambert, 542-545 (βλ. σχετικὰ Χατζηγιακουμῆς, 64-69).

5. Ἐκδοση ἀπὸ τὴν Lambert, 322-329.

6. Ἐκδοση ἀπὸ τὴν Lambert (βλ. Χατζηγιακουμῆς, 75-79). Γιὰ τὸν E βλ. καὶ τὶς

V Vaticanus graecus 2391 (1ο μισό 16ου αι.), φ. 1^r-152^v7.

Οι έξι παραλλαγές του *Λιβίστρου* κατατάσσονται σε τρεις ομάδες, που τις αποτελούν τα χειρόγραφα S N P Σ (= α), E και V αντίστοιχα. Τα χειρόγραφα της ομάδας α δεν μπορούν να τοποθετηθούν σε κάποια στεμματική σχέση. 'Απλώς παραδίδουν κείμενα που μοιάζουν αρκετά έως πολύ μεταξύ τους. Τα χειρόγραφα E και V είναι ανεξάρτητα, αν και ο E βρίσκεται κοντύτερα στην ομάδα α από ότι ο V. 'Η χρονολογική σχέση των τριών ομάδων δεν είναι σαφής, αν και όρισμένα κριτήρια ύφους και δομής ενισχύουν την υπόθεση ότι οι παραλλαγές E και V είναι νεότερες της ομάδας α⁸.

Τα χειρόγραφα όμως αυτά δεν είναι οι μοναδικοί μάρτυρες του κειμένου. 'Υπάρχουν ακόμη τέσσερις, που άπαρτίζουν την έμμεση παράδοση του μυθιστορηματος. Τρεις από αυτούς τους μάρτυρες είναι περισσότερο ή λιγότερο γνωστοί, ο τέταρτος παρέμεινε μέχρι σήμερα άγνωστος. 'Ατυχώς, το κείμενο του *Λιβίστρου* δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε, και η αξιολογότετη μελέτη του Μ. Κ. Χατζηγιακουμή, αν και έκτενης, καλύπτει μικρό μόνο μέρος των προβλημάτων. 'Υπάρχει, λοιπόν, περιθώριο για μια αναλυτικότερη παρουσίαση αυτών των έμμεσων μαρτυριών, γιατί μπορούν να μάς δώσουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την παράδοση του *Λιβίστρου* και τη διακίνηση δημωδών κειμένων στη μεταβυζαντινή εποχή.

I

Στόν διάσημο κώδικα Vindob. theol. gr. 244 (W)⁹ παραδίδονται στο κατά τα άλλα κενό φ. 166^r τα έξης (διπλωματική μεταγραφή):

παρατηρήσεις των P. A. Agapitos - O. L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance: A Reassessment of Recent Work* [Opuscula Graecolatina 33], Copenhagen 1992, 28-29.

7. 'Ο V έγινε γνωστός μόλις το 1948 και είναι το μόνο χειρόγραφο του οποίου δεν υπάρχει δημοσιευμένη έκδοση (βλ. σύντομη περιγραφή του στόν Χατζηγιακουμή, 80-81). 'Εχει όμως ολοκληρωθεί έκδοσή του από την Τίνα Λεντάρη ως διδακτορική της διατριβή στο Cambridge. 'Εχει επίσης έκδοθεί και ένα σύντομο άνωυμο στιχούργημα έρωτικού χαρακτήρα που παραδίδεται στα φ. 153^r-155^v (βλ. Anna Di Benedetto Zimbone, «Versi d'amore in calce al cod. Vat. gr. 2391», *Orpheus* N.S. 8, 1987, 415-424).

8. Agapitos, *Narrative Structure*, 33-36. Τα συμπεράσματα της έρευνάς μου θα έκτεθούν αναλυτικότερα και στην έκδοση της παραλλαγής α που έτοιμάζω.

9. Παρά την τεράστια σημασία του W δεν υπάρχει πλήρης περιγραφή του στις πρόσφατες εκδόσεις κειμένων που διασώζει (*Βελισάριος, Πουολόγος*), ενώ ο αντίστοιχος τόμος του καταλόγου των codices theologici graeci από τους H. Hunger - E. Gamillscheg δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί. Γεγονός είναι ότι ο W έχει γραφτεί από δύο ή και περισσότερους γραφείς, ότι τα κείμενα που διασώζει ίσως κυκλοφορούσαν ανεξάρτητα πριν να δεθεί το χειρόγραφο όταν το άγόρασε ο Augerius von Busbeck στην Κωνσταντινούπολη, και ότι δεν χρονολογείται συνολικά στα μέσα του 16ου αιώνα, όπως γράφεται στην τρέχουσα βιβλιογραφία, αλλά στο διάστημα από τα τέλη του 15ου μέχρι και το 1ο τέταρτο του 16ου αιώνα (βλ. Agapitos-Smith, 68 ύπος. 167 και 94 ύπος. 233).

ἄς ἄν(θρ)ωπος εὐγενικός ἐρωτοπαιδευμένος. ἀνατροφή (καὶ)
 παίδευσις τῶν εὐγενῶν χαρίτων βασανιστῆς τυρα-
 σθῆς τυρανισθῆς τ(ῆς) ἐρωτομανίας. π(ᾶς) εὐγενῆς ἐρωτικ(ός)
 π(ας) ἐκ τ(ῆς) κάτω τύχης. πᾶσα ψυχὴ καλοθελῆς ἐρωτοπαι-
 δευμένη· εὐγενικοχαρίτωτος, φιλέρωτος καρδί(ας). τόρα(ας)
 ἔλθη

Τὸ σπάραγμα ἐντόπισε ὁ Hugo Schreiner¹⁰, δείχνοντας πειστικὰ ὅτι τὸ σύντομο ἀπόσπασμα πρέπει νὰ ἀντιγράφηκε ἀπὸ κάποιο ἄλλο χειρόγραφο, ἀφοῦ τὸ ἄς στὴν πρώτη γραμμὴ πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ πᾶς. Ἄλλὰ καὶ ἡ διπλογραφία τυρανισθῆς δὲν ἐξηγεῖται ἀλλιῶς.

Οἱ στίχοι εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ μυθιστορήματος, ὅπου ὁ Κλιτοβῶν καλεῖ τοὺς ἄρχοντες τῆς χώρας του καὶ τὴν ἐρωμένη του, πριγκίπισσα Μυρτάνη, γιὰ νὰ τοὺς ἀφηγηθεῖ τὴν ἱστορία τοῦ Λίβιστρου. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ σώζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν W, σὲ δύο μόνο χειρόγραφα, τοὺς N καὶ V. Οἱ S καὶ E εἶναι ἀκέφαλοι, ὁ Σ εἶναι σὲ σπαραγματικὴ κατάσταση, ὁ P ἀρχίζει τὸ μυθιστόρημα παραλείποντας τὸ ἀφηγηματικὸ πλαίσιο¹¹. Ἀξίζει νὰ συγκρίνουμε τὰ τρία χειρόγραφα, ἀφοῦ μάλιστα ὁ V εἶναι ἀνέκδοτος, ἐνῶ ὁ N στὴν ἔκδοση Wagner καὶ στὴ μεταγραφή Hesseling τῆς ἔκδοσης Lambert εἶναι ἐντελῶς παραμορφωμένος¹².

W 1-7 Πᾶς ἄνθρωπος εὐγενικός, ἐρωτοπαιδευμένος,
 ἀνατροφή καὶ παίδευσις τῶν εὐγενῶν χαρίτων,
 βασανιστεῖς, τυρανισθεῖς τῆς ἐρωτομανίας,
 πᾶς εὐγενῆς ἐρωτικός, πᾶς ἐκ τῆς κάτω τύχης,
 πᾶσα ψυχὴ καλοθελῆς, ἐρωτοπαιδευμένη,
 εὐγενικοχαρίτωτος, φιλέρωτος καρδιά,
 τώρα ἄς ἔλθη...

3 τυρανισθῆς iteravit W 6 καρδιά scr.: καρδί(ας) W 7 post ἔλθη desinit W

N 3-8 Πᾶς ἄνθρωπος εὐαίσθητος, ἐρωτοπαιδευμένος,
 ἀνατροφή καὶ παίδευσις τῶν εὐγενῶν χαρίτων,

10. Schreiner, Lybistros, 18-19, πού ὅμως δὲν γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ V.

11. Τὸ ὅτι λείπει ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι τὸ ἀφηγηματικὸ πλαίσιο καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Κλιτοβῶντα καὶ τῆς Μυρτάνης ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων στὴν κυρίως ἱστορία τοῦ Λίβιστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Krumbacher, GBL², 865-866. Τὸ ἀφηγηματικὸ πλαίσιο καὶ ἡ ἱστορία τοῦ δευτέρου ζευγαριοῦ εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ μυθιστορήματος (βλ. Agapitos, *Narrative Structure*, 93-95 καὶ 130-140).

12. Τὰ χωρία παρατίθενται μὲ ὀμαλοποιημένη ὀρθογραφία, συμβατικὴ στίξη καὶ ὑπόμνημα. Παραλείπονται ἐδῶ οἱ στ. N 1-2 καὶ V 1' 1-5. Πρόκειται γιὰ τοὺς τίτλους τῶν δύο χειρογράφων. Στὸν V οἱ στ. 1-3 εἶναι γραμμένοι μὲ κόκκινο μελάνι ὡς ἐπικεφαλίδες στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ἐνῶ οἱ στ. 3-5 στὸ περιθώριο, τὸ συνηθισμένο μέρος γιὰ τὴν καταγραφή τῶν τίτλων σ' αὐτὸ τὸ χειρόγραφο.

*βασανιστείς ἐξαιρετικῶς, πᾶς ἐκ τῆς κάτω τύχης,
πᾶσα ψυχὴ καλοθελή, ἐρωτοπαιδευμένη,
εὐγενικοχαρίτωτος, φιλάρετος καρδία,
τώρα ἄς ἔλθῃ μετ' ἐμὲν νὰ ἀκούσῃ ἀγάπης πόθον...*

3 εὐαίσθητος scr.: εβέστη τίς N: εὐαίσθητής Lambert 5 ἐξαιρετικῶς scr.: ἐξερικτικῶς
N: ἔξ ἔρωτος Wagner 6 καθοθελή N

V 6-12 *Πᾶς ἄνθρωπος ἐρωτικός, ἐρωτοπαιδευμένος,
ἀνατροφή καὶ παιδεύσεις τῶν εὐγενῶν χαρίτων,
βασανισθείς, τυρανισθείς ἐξ ἐρωτομανίας,
πᾶς εὐγενῆς ἐρωτικός, πᾶς ἐκ τῆς κάτω τύχης,
πᾶσα ψυχὴ καλοθελής, ἐρωτοπαιδευμένη,
εὐγενικοχαρίτωτος, φιλάρετος καρδία,
τώρα μετὰ 'μεν ἄς ἔλθῃ καὶ μετὰ 'μὲν ἄς κάτση...*

8 ἔξ ἐρωτομανίας scr.: ἐξέρετομανίας V 12 μετᾶμεν εἰ μετᾶμεν V

'Η σύγκριση τῶν τριῶν χειρογράφων δείχνει ὅτι ὁ W συγγενεῖ μετὰ τὸν V ὡς πρὸς τοὺς στ. W 3-4 (= V 8-9) καὶ τῆ γραφῆ καλοθελής (W 5, V 10), ἐνῶ μετὰ τὸν N στὸ στ. W 7 *τώρα ἄς ἔλθῃ* (N 8). Διαφέρει ὅμως ὡς πρὸς τῆ γραφῆ W 6 *φιλέρωτος* καὶ ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα (*φιλάρετος* N 7, V 11). 'Ο V πάλι συγγενεῖ μετὰ τὸν N ὡς πρὸς τῆ γραφῆ *φιλάρετος* (V 11, N 7). 'Ο N 5 παραδίδει ἓνα στίχο ἀντὶ τῶν δύο τῶν W 3-4 καὶ V 8-9. Τὰ τρία χειρόγραφα παραδίδουν διαφορετικὰς γραφὰς στὰ W 1 *εὐγενικός*, N 3 *εὐαίσθητος* καὶ V 6 *ἐρωτικός*. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ N παρουσιάζει πολλὰ προβλήματα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀκατανόητος, οὔτε θὰ ἔπρεπε νὰ διορθωθεῖ μετὰ βάση τὰ ἄλλα δύο χειρόγραφα. 'Η συγγένεια τῶν W καὶ V κάνει πιθανὴ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ ὁ W ἀνήκει στὸ νεότερο στάδιο τῆς παράδοσης τοῦ μυθιστορήματος. Πάντως ὁ V δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ πρωτότυπο τοῦ W, γιατί οἱ διαφορὰς τοὺς δὲν ἐπιτρέπουν τέτοιο συμπέρασμα. 'Επομένως καὶ ὁ W εἶναι ἓνα ἀνεξάρτητο κείμενο.

Τὸ γεγονός ὅτι λείπει ὁ τίτλος τοῦ μυθιστορήματος καὶ τὸ ἀρχικὸ γράμμα Π στὸν στ. W 1, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τὸ ἀπόσπασμα βρίσκεται σχεδὸν στὴ μέση ἑνὸς κενοῦ φύλλου, ὑποδεικνύει ὅτι τὸ χειρόγραφο προοριζόταν γιὰ τὸ ἐμπόριο. 'Ο γραφέας ἄρχισε τὴν ἀντιγραφὴν ἀφήνοντας σκοπίμως κενὰ γιὰ τὸν τίτλο καὶ τὸ ἀρχικὸ γράμμα, ποὺ θὰ συμπληρώνονταν ἀργότερα μετὰ κόκκινο μελάνι, ὅπως καὶ ἀρκετὸ χῶρο στὸ πάνω μέρος τοῦ φύλλου γιὰ τὴν καθιερωμένη διακοσμητικὴ ταινία. 'Η ὑπόθεσιν αὕτη ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τρεῖς ἀκόμη ἐνδείξεις: 1) τὴν ὑπαρξὴ τῶν παραδοσιακῶν σημειῶν στίξης γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν στίχων (κόμμα γιὰ τὸ ἡμιστίχιο, τελεία ἢ ἄνω τελεία γιὰ τὸ τέλος τοῦ στίχου) ὅταν τὸ κείμενο γράφεται *καταλογάδην*. 2) τὸ ἀπόσπασμα βρίσκεται στὸ πρῶτο φύλλο

ένος πλήρους τετραδίου, σὲ μιὰ ὄχι τυχαία θέση, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι συνήθως ἡ ἀντιγραφὴ μεγάλων σὲ μῆκος κειμένων ἀρχίζει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο¹³. 3) τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ μυθιστορήματος. Γιὰ λόγους ἄγνωστους ὁ γραφέας διέκοψε τὴν ἐργασία του καὶ ἔτσι δὲν συμπληρώθηκαν ποτὲ καὶ τὰ κενά. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν ὅτι ἀρχικὰ ἡ ἀντιγραφὴ πρέπει νὰ ξεκίνησε μὲ σκοπὸ τὴν προετοιμασία χειρογράφου γιὰ τὸ ἐμπόριο, καὶ ὅτι τὸ ἀπόσπασμα δὲν εἶναι μιὰ τυχαία καταγραφὴ ἄτακτων στίχων τοῦ μυθιστορήματος.

II

Ὁ Martinus Crusius στὴν *Turcograecia* κάνει μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸν *Λιβίστρο*¹⁴, πράγμα πού εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Charles Gidel¹⁵. Ὁ Crusius γράφει τὰ ἑξῆς: «Antea vero 1562 fragmentum manuscriptum Barbarograecum de amore Lybistri et Rhodamne inspiciendum e Nyrtinae oppido acceperam; missum mihi a nobili viro D. Antonio a Remchingen qui eum libellum aliquando in mari emerat aureo annulo, putans alicuius precii esse, praesertim quod icones in eo utcunque calamo depictae erant»¹⁶. Ἐπιπλέον ἀναφέρει ὅτι «addam sane totius fabulae huius argumentum, quantum ex mutilo et transposita hinc inde folia habente fragmento colligere potui»¹⁷. Τελικὰ σημειώνει: «Vetustum autem esse eum libellum (cui non pauca initio, medio et fine deerant) colligo non modo ex chartarum carie et attritu, sed etiam ex iconibus, ubi nulli scloppi apparent, sed arcus et sagittae et musicae testudines. Fortasse illo tempore extitit quo Germani, Galli et Veneti Constantinopolin (ante 370 annos) per Flandrenses comites rexerunt»¹⁸. Συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Crusius ὅτι βρέθηκε στὰ χέρια του ἓνα ἱχνογραφημένο¹⁹, χάρτινο²⁰ χειρόγραφο (C) τοῦ *Λιβίστρος* σὲ

13. Παράδειγμα ὁ N: κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενα πού παραδίδει τὸ χειρόγραφο (Στέφανος Σαχλίκης, *Σπανάς, Λιβίστρος, Ἱστορία Πτωχολέοντος*) ἀρχίζει σὲ καινούργιο τετράδιο (βλ. τώρα G. Spadaro, «Testi medievali greci in demotico tramandati in codici napolitani», *Ἱταλοελληνικά* 1, 1988, 49-74).

14. *Turcograeciae libri octo*, Basileae 1584 (ἀνατ. Modena 1972), 489-490.

15. *Études sur la littérature grecque moderne. Imitations en grec de nos romans de chevalerie*, Paris 1866, 170.

16. *Turcograecia*, 489.

17. Ὁ.π. 490.

18. Ὁ.π. 490. Δὲ χρειάζεται βέβαια νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν Crusius, πού τὸ φαντάζεται κώδικα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα.

19. Τὸ ὅτι τὴν εἰκονογράφηση τὴν ἀποτελοῦσαν ἱχνογραφήματα συμπεραίνεται ἀπὸ τὸ σχόλιο «icones ... calamo depictae». Ἐπιπλέον, ὁ Crusius ἀναφέρει ὅτι ἀπεικονίζονταν τόξα, βέλη καὶ musicae testudines (ὑπονοώντας μᾶλλον λαοῦτα), ἐνῶ δὲν ἐμφανίζονταν καραμπίνες («nulli scloppi apparent»).

20. Ἡ λέξις charta στὴν Ἐναγέννησιν σημαίνει χαρτί, ἀφοῦ τὸ ὑλικὸ τῶν περγαμηνῶν κωδίκων ὀνομάζεται πιά membrana (βλ. *Thes. Ling. Lat.* s.v. καὶ N. Lewis, *Papyrus in Classical*

μετριότατη κατάσταση (ύλική φθορά, χάσματα, αντιμεταθέσεις φύλλων), που αγοράστηκε από τον ιδιοκτήτη του «in mari». Το γεγονός είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον.

Πρώτον, είναι ελάχιστα τὰ εικονογραφημένα χειρόγραφα που παραδίδουν δημόδη κείμενα. Ένα ιχνογράφημα σώζεται στον S του *Λιβίστρου*²¹, που μπορεί να μάς δώσει μια ιδέα για τὸ πῶς θὰ ἦταν ἡ εικονογράφηση τοῦ C, ἂν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίσουμε τὸν S με τὸν C²². Τὸ ιχνογράφημα αὐτὸ τοῦ S εἶναι τὸ μόνο δείγμα εικονογράφησης σὲ χειρόγραφο τῶν βυζαντινῶν δημωδῶν μυθιστορημάτων²³.

Δεύτερον, ἡ φράση «in mari» γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ C ὑποδηλώνει λιμάνι ἢ πιθανότερα νησιώτικη περιοχή. Δὲ γνωρίζουμε τίποτε γιὰ τὶς κινήσεις τοῦ Anton von Remchingen, προεστοῦ τῆς μικρῆς πόλης Nürtingen στὰ νοτιανατολικά τῆς Στουτγάρδης. Πάντως, σὲ κάποια στιγμή τῆς ζωῆς του καὶ ὀπωσδήποτε πρὶν τὸ 1562, πραγματοποιοῦσε ἕνα θαλάσσιο ταξίδι. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μάς δείχνουν ὅτι χειρόγραφα δημωδῶν κειμένων κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τὸ 1ο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα. Τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τοῦ

Antiquity, Oxford 1974, 89-94). Ὅτι τὸ ὑλικὸ τοῦ χειρογράφου ἦταν χαρτὶ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ σχόλιο τοῦ Crusius γιὰ τὴν caries ποὺ εἶχε ὑποστεί· ἦταν δηλαδὴ σκωληκόβρωτο, πράγμα ποὺ συμβαίνει μόνο στοὺς χάρτινους κώδικες.

21. Στὸ φ. 62^r, ποὺ παραδίδει τοὺς στ. *Λιβ.* Σ 182-196 (= P 1304-1316), ἀπεικονίζεται στὰ ἀριστερὰ ἕνας ἱπτάμενος Ἑρωτῆς κραδαίνοντας τόξο, ἐνῶ στὰ δεξιὰ ἡ Ροδάμνη, ξαπλωμένη σ' ἕνα ἀνάκλιτρο, σηκώνει τρομαγμένη τὰ χέρια καθὼς ἕνα βέλος τῆς ἔχει διαπεράσει τὴν καρδιά. Στὸ κέντρο βρίσκεται μιὰ χαρακτηριστικὴ *φιάλη*, πρὸ ἀπλῆ ὅμως ἀπὸ ἐκείνες ποὺ ἐμφανίζονται στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου-12ου αἰώνα (βλ. σχετικὰ Laskarina Boura, «Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion», *Δελτ. Χριστ. Ἀρχ.* Ἔτ. IV. 8, 1975/76, 85-96). Κάτω ἀπὸ τὸ ιχνογράφημα παραδίδεται ὁ τίτλος Ὁ Ἑρωτῆς πῶς ἐφάντασεν τὴν κόρην ἐν δνειρῷ | καὶ πῶς αὐτὴν ἐτόξευσεν ὁ πάθος τοῦ Λιβίστρου (Σ 188-189 = P 1309a-b· βλ. καὶ Agapitos, *Narrative Structure*, 24 ὑποσ. 17). Ἄν καὶ ὑπάρχουν βυζαντινὰ στοιχεῖα στὸ ιχνογράφημα, ἡ δυτικὴ ἐπίδραση εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη.

22. Ἡ περίληψη ποὺ δίνει ὁ Crusius δείχνει ὅτι ὁ C, ἂν καὶ εἶχε χάσματα, περιεῖχε ἕνα σχετικὰ πλῆρες κείμενο, ἐνῶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ S λείπουν οἱ πρῶτοι χίλιοι στίχοι περίπου. Ἐπιπλέον ὁ S στὰ φ. 1^r-57^r παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ μυθιστορηματος *Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη*, πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς θὰ εἶχε ἀναφέρει ὁ Crusius. Ἀλλὰ καὶ τὰ λίγα ἀποσπάσματα τοῦ C δὲν ταυτίζονται μετὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ S, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω.

23. Ἰχνογραφημένο εἶναι καὶ τὸ ἑπτανησιακὸ χειρόγραφο Lond. Harl. 5644 (τοῦ ἔτους 1710) τοῦ Ἑρωτόκριτου, ὅπου ὁ δυτικὸς χαρακτήρας τῶν σχεδίων εἶναι ἐμφανέστατος (βλ. Στ. Ἀλεξίου, *Βησιέντζος Κορνάρος, Ἑρωτόκριτος* [Φιλολογικὴ Βιβλιοθήκη 3], Ἀθήνα 1986, κβ'-κγ'). Μοναδικὸ ἀμιγῶς βυζαντινὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο μετὰ μυθιστορηματικὸ κείμενο εἶναι τὸ πολῦτιμο χειρόγραφο τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας (βλ. Α. Ξυγγόπουλος, *Αἱ μικρογραφίαι τοῦ Μυθιστορηματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας* [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας 2], Ἀθήνα-Βενετία 1966).

Λιβίστρον, ποὺ ὁ τόπος γραφῆς του μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια εἶναι ὁ V ποὺ γράφτηκε στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας²⁴.

Ἀπὸ τὸν C ὁ Crusius παραθέτει ἑπτὰ στίχους. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ φιλέλληνας λόγιος νὰ ἐπενέβη στὸ κείμενο τοῦ C, γι' αὐτὸ καὶ μιὰ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα θὰ ἦταν ἐκ προοιμίου ἀδύνατη²⁵. Παρ' ὅλα αὐτὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ μιὰ σύγκριση καὶ ταύτιση τῶν ἀποσπασμάτων.

1) C 1-2 *ψυχὴ γὰρ ἐρωτότρωτος ὅσα ψυχοπονέση,*
χάνει τοὺς πόνους ἄν γλυκὺν μάθη τοῦ πόθου λόγον.

S 958-59 *ψυχὴ γὰρ ἐρωτότρωτος ὅσα ποθοπονέση,*
χάνει τοὺς πόνους ἄν γλυκὴ μάθη τοῦ λόγου φράσιν.

(omittit N)

P 1719-20 *ψυχὴ (ευχή P) γὰρ ἐρωτότρωπος ὅσα ποθοπονέση,*
νὰ ἔχη τοὺς πόνους ὡς γλυκεῖς, μάθε τοῦ λόγου πόθε²⁶.

(vacat in Σ)

E 2036-37 *ψυχὴ γὰρ ἐρωτότρωτος ὡσὰν ψυχοπονέση,*
χάνει τοὺς πόνους πάραυτα, μάθε, τοῦ πόθου τώρα.

V 74¹ 1-2 *ψυχὴ γὰρ ἐρωτότρωτος ὅσα ποθοπονέση,*
ἔάν τὸν ἔρτη θεραπεία καὶ ἡ κόρη τὸν μηνύση...²⁷.

Οἱ στ. C 1-2 προέρχονται ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ μυθιστορήματος (S 40-1053), ποὺ καλύπτει τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μεταξὺ τῶν δύο πρωταγωνιστῶν καὶ τὴ σταδιακὴ τους γνωριμία. Συγκεκριμένα, ἀποτελοῦν σχόλιο τοῦ Λίβιστρον γιὰ τὴν ἀντίδρασή του στὸ τελικὸ καὶ θετικὸ γράμμα τῆς Ροδάμνης καὶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐρωτικὰ «γνωμικὰ» τοῦ κειμένου²⁸. Ἡ σύγκριση τῶν πέντε χειρογράφων δείχνει ὅτι ὁ στ. C 1 βρίσκεται κοντύτερα στὸν E 2036, ἐνῶ ὁ

24. Βλ. φ. 153^ε ἔγγραφο ἐν τῇ ναιάπολι (sic).

25. Εἶναι ἀρκοῦντως γνωστὴ ἡ ἐπεξεργασία δημωδῶν κειμένων ἀπὸ λογίους τῆς Ἀναγέννησης πρὶν σταλοῦν στὸ τυπογραφεῖο (βλ. Agapitos-Smith, 70-72 καὶ 92-93).

26. Τὸ κείμενο τοῦ P εἶναι προβληματικὸ. Ἡ γραφὴ 1719 *ευχή* προῆλθε ἀπὸ λάθος συμπλήρωση τοῦ κόκκινου ἀρχικοῦ γράμματος τῶν στίχων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ λέξις δὲν ἔχει ψιλὴ. Ὁ στ. 1720 δὲν δίνει ικανοποιητικὸ νόημα.

27. Ὁ στ. V 74¹ 2, ὅπως καὶ αὐτοὶ ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοὶ ἀπὸ τῶν ἄλλων χειρογράφων.

28. Βλ., π.χ., S 1087-1088, S 1105-1106, N 1944-1946 (λόγω χάσματος στὸν S), S 1261-1265, S 1339-1340, S 1941-1942, S 2569-2570, S 2709-2712.

C 2 βρίσκεται, ως πρὸς τὴ σύνταξη τουλάχιστον, κοντύτερα στὸν S 959. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἐδῶ ὁ C παραδίδει ἓνα δικό του, ἐντελῶς ἱκανοποιητικό, κείμενο.

- 2) C 3-6 *πόσους κινδύνους ἔπαθα καὶ ἀνάγκας ὑπεστάθην,
τί πράγματα ἐσυνέβησαν δι' ἐσέναν εἰς ἐμέναν,
πέτρας ἂν εἶχες (ἀνάγκης C) αἰσθησιν καὶ σιδηρὴν καρδίαν,
νὰ μὲ τὰ συνεπάσχισης τὰ ἐπάσχισα δι' ἐσέναν.*
- S 167-170 *πόσους κινδύνους ἔπαθα καὶ ἀνάγκας ὑπεστάθην,
τί πράγματα ἐσυνέβησαν δι' ἐσέναν εἰς ἐμέναν,
πέτραν ἂν εἶχες αἰσθησιν καὶ σίδηρον καρδίαν,
νὰ μὲ τὰ συνεπάσχισης ἂν ἔμαθες τὰ πάσχω.*
- N 1144-45 *πόσους κινδύνους ἔπαθα καὶ ἀνάγκας ὑπεστάθην,
τί πράγματα ἐσέβησαν διὰ ἐσὲν εἰς ἐμέναν,
πέτρας ἂν εἶχες αἰσθησιν καὶ σιδηρὰν καρδίαν,
νὰ μὲ τὰ ἐσυνεπάσχισης ἂν ἔμαθες τὰ πάσχω.*
- P 1293-96 *πόσους (νό-P) κινδύνους ἔπαθον καὶ ἀνάγκας ἧς ὑπέστην,
τί πράγματα ἐσυνέβησαν ἀναμέσον σοῦ καὶ μου,
πέτρα ἂν εἶχαν αἰσθησιν καὶ σίδηρον καρδίαν,
νὰ (τὰ P) μὲ τὰ συνεπάσχασιν ἂν ἔμαθον τί πάσχω²⁹.*
(vacat in Σ)
- E 1289-93 *πόσους κινδύνους ἔπαθα καὶ ἀνάγκας ὑπεστάθην,
—καὶ πίστευσε ὅτι ἡ καρδία μου σφάζεται ἀπὲ τοὺς πόνοους—,
τί πράγματα συνέβησαν δι' ἐσέναν εἰς ἐμέναν (-ας E),
πέτρας ἂν εἶχες αἰσθησιν καὶ λιθερὰν καρδίαν,
νὰ μὲ τὰ συνεπόνεσες τὰ ἐπάσχισα δι' ἐσέναν³⁰.*
- V 46^v 1-4 *πόσους κιντύνους ἔπαθα καὶ ἀνάγκας ὑπεστάθην,
τί πράγματα ἐσυνέβησαν εἰς ἐμὲν ὡς διὰ σέναν
πέτρας (πρέτρας V) ἔαν εἶχες αἰσθησιν καὶ σίδηρον καρδίαν,
νομίζω νὰ εἶχες διαρραγεῖν νὰ μὲ ἐψυχοπονούσου³¹.*

29. Ἡ κατάσταση τοῦ P εἶναι τραγική. Δύο λάθη (1293 νόσους, 1296 τὰ) ἐξηγοῦνται καὶ πάλι ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ γραφεὴς συμπλήρωσε λάθος τὰ κόκκινα ἀρχικά γράμματα τῶν στίχων. Οἱ ὑπόλοιπες γραφές εἶναι προβλήματα τῆς παραλλαγῆς.

30. Ὁ E ἔχει ἐδῶ ἓνα στίχο ἐπιπλέον (1290) ποῦ δὲν ὑπάρχει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα χειρόγραφα, ἀρκετὰ συνηθισμένο φαινόμενο αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς.

31. Ὁ στ. V 46^v 4 εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν ὑπόλοιπων παραλλαγῶν.

Οἱ στ. C 3-6 βρίσκονται στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου τετάρτου, στὴν ἴδια δηλαδὴ σκηνὴ ὅπως καὶ οἱ στ. C 1-2, ἀλλὰ περίπου 800 στίχους νωρίτερα. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ δεύτερη ἐπιστολὴ τοῦ Λίβιστρος πρὸς τὴ Ροδάμνη (S 163-179), ὅπου ὁ νεαρὸς βασιλιάς ἐκφράζει ἀνοιχτὰ τὰ αἰσθήματά του γιὰ τὴν πριγκίπισσα. Τὸ κείμενο τοῦ C πάλι πλησιάζει τὶς παραλλαγές S καὶ E. Οἱ στ. C 3-4 εἶναι σχεδὸν ἴδιοι μὲ τοὺς ἀντίστοιχους S 167-168 καὶ E 1289-1291, ἂν παραβλέψουμε τὴν προσθήκη E 1290. Στὸν C 5 παραδίδονται οἱ γραφές *πέτρας* καὶ *σιδηρῆν* (*λιθεράν* E), σύμφωνες μὲ τὶς παραλλαγές E καὶ N, ποὺ ἀπλοποιοῦν τὴν *lectio difficilior* τοῦ S *πέτραν* καὶ *σίδηρον*³². Ὁ στ. C 6 ταυτίζεται στὸ πρῶτο τοῦ ἡμιστίχιου μὲ τὸν S 170, στὸ δεύτερο μὲ τὸν E 1293. Καὶ ἐδῶ ὁ C παραδίδει ἓνα ἱκανοποιητικὸ, ἀνεξάρτητο κείμενο.

3) C 7 *Καὶ ἐγὼ τὸν ἀπεκρίθηκα: «Τώρα ἀποθνήσκεις, σκέλε».*

E 2313 *Καὶ ἐγὼ τοῦ ἀπεκρίθηκα: «Τώρα ἀποθνήσκεις, σκύλε».*
(omittunt ceteri)

Ὁ στ. C 7 προκάλεσε μιὰ σχετικὴ αἴσθηση ἐξαιτίας τῆς λέξης *σκέλε*, ποὺ ὁ Crusius εἶχε ἐκλάβει ὡς τὸ γερμανικὸ Schelm, ὅπως εἶχε θεωρήσει γερμανικὸ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου, ποὺ τὸ ἀναφέρει ὡς Fridericus ἢ Ferderichus³³. Ἡ γραφὴ Ferderichus μᾶς ὀδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι ὁ C παρέδιδε *Φερδερῖχος*, τύπο ποὺ χρησιμοποιοῖ μόνον ἡ παραλλαγή E³⁴. Ὁ Krumbacher εἶχε ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐτυμολόγησιν τοῦ *σκέλε* ἀπὸ τὰ γερμανικά³⁵. Ἀργότερα, ὁ Schreiner, στὸ 1ο μέρος τῆς μελέτης του γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ *Λίβιστρος*, ἀνεκάλυψε ὅτι ὁ ἐπίμαχος στίχος παραδίδεται ἀπὸ τὴν παραλλαγή E³⁶, μιὰ ἀκόμα ἔνδειξη τῆς συγγένειας τοῦ C μὲ τὸν E.

Συγκεκριμένα, ὁ στίχος προέρχεται ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς κονταρομαχίας μεταξὺ Λίβιστρος καὶ Βερδερῖχου³⁷. Στὰ χειρόγραφα S N P V οἱ δύο ἀντίπαλοι ἐπιτίθενται ὁ ἓνας στὸν ἄλλο, τὸ πλῆθος ἀναφωνεῖ καὶ ὁ Λίβιστρος ρίχνει τὸν Βερδερῖχο ἀπὸ τὸ ἄλογο. Στὴν παραλλαγή E ἀνάμεσα στὶς κραυγές τοῦ πλήθους καὶ τὴν τελικὴ σύγκρουση ἐμφανίζονται οἱ στ. E 2312-2314 *Καὶ ἡ γλῶσσα του ἐστρήγγιζεν: «Χατζίρι, ἐδὰ ἀποθνήσκεις.» | Καὶ ἐγὼ τοῦ ἀπεκρίθηκα: «Τώρα*

32. Στὸν S ὁ στίχος δομεῖται ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ δύο ζευγῶν ἀπὸ οὐσιαστικά, ὅπου τὸ πρῶτο οὐσιαστικὸ εἶναι κατηγορούμενο τοῦ ρήματος, τὸ δεύτερο ἀναφορικὴ αἰτιατικὴ τοῦ κατηγορουμένου («ἂν εἶχες αἴσθησιν πέτρα καὶ καρδιά σίδερο»).

33. *Turcograecia*, 490.

34. Ἐναλλακτικὰ ἐμφανίζεται καὶ ὁ τύπος *Φερδερῖγος*. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες παραλλαγές χρησιμοποιοῦν τὸν τύπο *Βερδερῖχος*.

35. GBL², 864.

36. Schreiner, *Lybistros*, 28.

37. S 1187-1214, N 2022-2048, P 930-953, E 2289-2319, V 82°-83°.

ἀποθήσκεις, σκύλε». | <Λόγους γὰρ τοὺς ἐλάλησεν ὁ Λιβίστρος ὅταν ἐπολέμιζε μὲ τὸν Φερδερίγον>³⁸. Στὸ E 2312 ἐμφανίζεται ἡ ξενικὴ λέξη χατζίρι, ποὺ ὁ Schreiner δὲν μπόρεσε νὰ ἐξηγήσει³⁹. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὸ σκέλεπε ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ παρανάγνωση τοῦ Crusius τῆς γραφῆς σκύλε ποὺ θὰ εἶχε ὁ C. Μὲ βάση τις πληροφορίες τοῦ Schreiner ὁ H. Grégoire⁴⁰ ὑποστήριξε ὅτι τὸ χατζίρι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ hansir («γουρούνη») καὶ τὸ σκέλεπε ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ kalb («σκύλος»), προτείνοντας τις διορθώσεις χανσῆρι καὶ κέλι. Ἐπανερχόμενος ὁ Schreiner στὸ 2ο μέρος τῆς μελέτης του στὸ ὄλο θέμα⁴¹, δέχτηκε καὶ τις δύο ἐτυμολογήσεις τοῦ Grégoire, θεωρώντας ὅτι οἱ στίχοι ἀντανακλοῦν τὴν πιθανὴ προέλευση τοῦ γραφέα τοῦ E.

Ἡ ἐτυμολόγηση ὅμως μεσαιωνικῶν ἢ καὶ νεοτέρων ἐλληνικῶν λέξεων κατευθείαν ἀπὸ τὰ ἀραβικά δὲν ἀποδεικνύεται εὐκόλα καὶ πάντως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὴν περιοχὴ. Ἡ λέξη χατζίρι ἐτυμολογεῖται λογικότερα ἀπὸ τὸ τουρκικὸ hipzir, ποὺ μὲ τὴ σειρά του προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀραβικά. Ἐτσι παραμένει τὸ σκέλεπε. Νομίζω ὅτι ἡ ἀρχικὴ πρόταση τοῦ Schreiner εἶναι σωστὴ. Κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ γραφὴ τοῦ C ἦταν σκίλλε ποὺ ὁ Crusius παρανάγνωσε. Συχνὰ ἡ λέξη σκύλος γράφεται μὲ δύο λάμδα καὶ ἰώτα⁴², ἐνῶ πολλὲς φορὲς τὸ ἰώτα μοιάζει μὲ ἔψιλον. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο ὁ Crusius φαίνεται νὰ παρανάγνωσε τὸν C, ἀφοῦ τυπώνει C 5 ἀνάγες, προφανῶς λανθασμένη γραφὴ τοῦ σωστοῦ ἀνεῖχες (ἢ πιθανότερα ἀνείχες) ποὺ θὰ εἶχε τὸ χειρόγραφο⁴³, διαβάζοντας τὴ συντομογραφία ἔψιλον-ἰώτα ὡς ἄλφα.

Πάντως, γενικότερο συμπέρασμα τῆς ἀνάλυσης τῶν ἑπτὰ στίχων ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Crusius εἶναι ὅτι γύρω στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ὑπῆρχε ἓνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Λιβίστρου, ἴσως νησιώτικης προέλευσης, ποὺ τὸ κείμενό του συγγένευε μὲ τις παραλλαγές S καὶ E, ἰδίως μὲ τὴν τελευταία.

38. Ὁ στίχος σὲ ἀγκύλες εἶναι τίτλος γραμμένος μὲ κόκκινο μελάνι. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ στίχος εἶναι πεζὸς καὶ ὄχι δεκαπεντασύλλαβος, πράγμα ἀρκετὰ συχνὸ στὴν παραλλαγὴ E (βλ. Agapitos, *Narrative Structure*, 96-97).

39. Ὁ Schreiner μετέγραψε χαρζῆρι, ἐνῶ ὁ γραφέας τοῦ E φ. 188^v ἔχει σαφῶς διορθώσει τὸ πρωταρχικὸ ρ σὲ τ.

40. «Injure tudesque ... ou arabe?», *Byzantion* 9 (1934) 383-385. Ὁ Grégoire δὲν εἶχε ὑπόψη του τὴν ἔκδοση τῆς Lambert, ποὺ δημοσιεύτηκε ἓνα χρόνο ἀργότερα. Τὴν πρότασή του τὴ δέχτηκε μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις καὶ ὁ H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII.2.3], München 1971, 126.

41. Schreiner, *Lybistros*, 301.

42. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, στὸν P τοῦ Λιβίστρου.

43. Συχνότατα τὰ χειρόγραφα ἐνώνουν δύο ἢ καὶ τρεῖς λέξεις γύρω ἀπὸ τὸ τονικὸ κέντρο τοῦ στίχου (π.χ., C 6 νὰ μὲ τὰ συνεπάσχισες, γραμμένο ναμετα συνεπάσχισες στοὺς S καὶ N).

III

Ἄλλὰ ὁ Crusius μᾶς διέσωσε καὶ ἄλλη μιὰ πληροφορία. Γράφει ὅτι ὁ Stephan Gerlach, πού τὸν εἶχε στείλει ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συλλέξει πληροφορίες καὶ νὰ γνωριστεῖ μὲ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β΄, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του (7-III-1578) τοῦ ἀνέφερε ὅτι ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας εἶχε στὴν κατοχὴ του χειρόγραφο τοῦ μυθιστορήματος (H)⁴⁴. Αὐξάνεται ἔτσι κατὰ ἓναν ἀκόμη κώδικα ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων τοῦ *Λιβίστρος*. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτη ἡ πληροφορία ὅτι ἰδιοκτῆτης τοῦ H ἦταν ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος τῆς Ἐκκλησίας. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ ὁ H γράφτηκε στὸ μείζονα ἐλληνικὸ χῶρο. Αὐξάνονται ἔτσι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν παραγωγὴ χειρογράφων τῶν δημωδῶν μυθιστορημάτων καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο⁴⁵.

IV

Πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὶς γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἔμμεση παράδοση τοῦ *Λιβίστρος* ὑπάρχει καὶ μιὰ τέταρτη, πού παρέμεινε μέχρι σήμερα ἀγνωστὴ. Στὸ φ. 255^v τοῦ κώδικα Vatic. gr. 885 (τέλη 14ου καὶ ἀρχὲς 15ου αἰ.) [B]⁴⁶ βρίσκεται ἡ ἀκόλουθη σημείωση, γραμμὴν κατὰ τὸν P. Schreiner ἀπὸ χέρι τοῦ 15ου αἰῶνα (διπλωματικὴ μεταγραφὴ)⁴⁷:

καὶ ἐξασπαθόνι ὁ λιβίστρος καὶ πάγη πρὸς τὴν
καὶ το κεφ[α]λιν ἐκοψεν τῆς κακομαγου γραιας
δυχρονον εχο φιλε μου να κοσμο αναγίρευο
να ζο απε το γερακην μου καὶ α[πο] το σκιλην μ(ου)

Τὰ δύο ζεύγη στίχων εἶναι γραμμένα στὸ ἄνω περιθώριο καὶ τὴ μέση τῆς σελίδας ἀντίστοιχα. Ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται διάφορα σκαριφήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἀκόλουθο, γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ὅπως καὶ οἱ τέσσερις στίχοι: *αρξομε την αφ | ἄρξομε την αφιγυση* (sic). Παρὰ τὴν ἀναφορὰ στὸ

44. *Turcograecia*, 490.

45. Ὁ Χατζηγιακουμῆς, 247 ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ περισσότερα χειρόγραφα τῶν δημωδῶν μυθιστορημάτων ἔχουν γραφτεῖ στὴ Δύση, μιὰ ἀποψη πού τῆς ἔχει δοθεῖ περισσότερο βᾶρος ἀπὸ ὅτι τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ὑπάρχουσες πληροφορίες (βλ. Agapitos-Smith, 109 καὶ 113-114).

46. Ὁ B παραδίδει τὰ Ἑρωτήματα γραμματικὰ τοῦ Μανουὴλ Μοσχόπουλου καὶ ἓνα ἀνώνυμο συμπλήρωμα παραδειγμάτων κλίσεως ὀνομάτων. Βλ. *Codices Vaticani Graeci 867-932*. Recensuit P. Schreiner, In *Bibliotheca Vaticana* 1988, 46-48.

47. Ὁ.π. 48. Ὁ Schreiner σημειώνει ὅτι τὸ σπάραγμα βρίσκεται στὸ φ. VIII^r, ἐνῶ βρίσκεται στὸ φ. 255^v, τὴν τελευταία σελίδα τοῦ κώδικα, πρὶν τὸ φύλλο τῆς στάχωσης. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν φίλο Marc Laureys, πού ἤλεγξε τὸ χειρόγραφο στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη καὶ μοῦ προμήθευσε φωτογραφία τῆς συγκεκριμένης σελίδας.

ὄνομα τοῦ πρωταγωνιστῆ ὁ Schreiner σημειώνει ὅτι δὲ βρῆκε τοὺς στ. Β 1-3 στὶς γνωστὲς παραλλαγές τοῦ μυθιστορήματος, ἐνῶ γιὰ τὸ στ. Β 4 παραπέμπει στὸν *'Ερωτόκριτο*⁴⁸. Ἐὰν καὶ οἱ τέσσερις στίχοι δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ μυθιστορήματος, μποροῦν εὐκόλα νὰ προσδιοριστοῦν:

- 1) Β 3-4 *Δίχρονον ἔχω, φίλε μου, νὰ κοσμοαναγυρεύω,
νὰ ζῶ ἀπὸ τὸ γεράκιν μου καὶ ἀπὸ τὸ σκυλίν μου.*
(vacat in S Σ)
- N 94-5 *χρόνον ἀκέραιον περιπατῶ καὶ κόσμον νὰ γυρεύω,
καὶ ζῶ ἀπὸ τὸ γεράκιν μου καὶ θρέφομαι καὶ ἀπὸ τὸ σκυλίν μου.*
- P 76-7 *χρόνον ἀκέραιον περιπατῶ καὶ χρόνον ἀναγυρεύω,
νὰ ζῶ ἀπὸ τὸ ἱεράκιν μου, νὰ τρώγω ἀπὸ τὸ σκυλίν μου.*
- E 73-4 *χρόνον ἀκέραιον περιπατῶ καὶ κόσμον ἀναγυρεύω,
νὰ ζῶ ἀπὸ τὸ γεράκι μου, νὰ τρώγω ἀπὸ τὸ σκυλίν μου.*
- V 5' 1-2 *χρόνον ἀκέραιον περιπατῶ καὶ κόσμον ἀναγυρεύω,
νὰ ζῶ ἀπὸ τὸ γεράκιν μου, νὰ τρώγω ἀπὸ τὸ σκυλί μου.*

Οἱ στ. Β 3-4 προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μυθιστορήματος, ὅπου ὁ Λίβιστρος ἀρχίζει τὴν ἀφήγηση τῶν περιπετειῶν του στὸν Κλιτοβώντα. Ἡ κύρια διαφορὰ τοῦ Β ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα βρίσκεται στὸ πρῶτο ἡμιστίχιο τοῦ Β 3. Ἐνῶ τὰ N P E V ἀναφέρονται σωστὰ στὸν ἕνα χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Λίβιστρος περιπλανᾶται ἀναζητώντας τὴ Ροδάμνη μετὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸν Βερδερίχο, ὁ Β παρουσιάζει τὸ διάστημα αὐτὸ ὡς *δίχρονον*, μιὰ λαθασμένη χρονικὴ ἀναφορά. Ἡ παρουσία ὅμως τῆς προσφώνησης *φίλε μου* μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὸς ποὺ κατέγραψε τοὺς στίχους στὸν Β δὲν τοὺς ἀντέγραψε ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο, ἀλλὰ τοὺς σημείωσε ἀπὸ μνήμης. Ἄρκετὲς φορὲς ἐμφανίζεται στὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος ἡ φράση *δίχρονον τώρα περπατεῖ*⁴⁹, *δίχρονον ἐπεριπάτησεν*⁵⁰, *δίχρονον ἐπληρώσαμεν*⁵¹, *δίχρονον θέλεις περπατεῖν*⁵², πάντοτε στὸ πρῶτο ἡμιστίχιο τοῦ στίχου. Ἡ προσφώνηση *φίλε μου* χρησιμοποιεῖται κατὰ κόρον ἀπὸ τοὺς δύο ἄντρες πρωταγωνιστὲς στὶς προσαγορεύσεις τους, τὶς περισσότερες φορὲς καὶ αὐτὴ στὸ πρῶτο ἡμιστίχιο⁵³. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ γραφέας τοῦ Β συνδύασε μνημοτεχνικὰ τὶς συχνὲς αὐτὲς ἐκφράσεις

48. A 108 *μὲ τὰ γεράκια καὶ σκυλιά, σὰν ἦτο κυνηγῆς*. Ὁ στίχος εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Β.

49. S 203, N 667/1177, P 530, E 790/1326, V 28'/48'.

50. S 2007, N 2827, P 2183, E 3177, V 113'.

51. S 2064, N 2876, P 2223, E 3239, V 115'.

52. N 341, P 304, E 550, V 21'.

53. N 115, N 227, N 495, N 589, N 610, S 180, S 276, S 348, S 424 κτλ.

καὶ κατέγραψε τὸ στίχο με αὐτὴ τὴ μορφή στὸ χειρόγραφο.

Πάντως, τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο τοῦ B 3 (νὰ *κοσμοαναγυρεύω*) συγγενεῖ με τὶς νεότερες παραλλαγές E V τοῦ μυθιστορήματος, ποὺ παραδίδουν καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *κόσμον* καὶ τὸ ρῆμα *ἀναγυρεύω*. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μιὰ περαιτέρω ἔνδειξη γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν χειρογράφων σὲ τρεῖς ὁμάδες.

2) B 1-2 *καὶ ἐξεσπαθώνει ὁ Λίβιστρος καὶ πάγει πρὸς τὴν <γραῖαν> καὶ τὸ κεφάλιν ἔκοψεν τῆς κακομάγου γραίας.*

S 2765-6 *καὶ τὸ σπαθὶν ὁ Λίβιστρος ἔσυρεν κατ' ἐκείνην καὶ τὸ κεφάλιν ἔκοψεν τῆς κακομάγου γραίας.*

N 3341-2 *καὶ τὸ σπαθὶν ὁ Λίβιστρος ἔσυρεν παραντίκα καὶ τὸ κεφάλιν ἔκοψε τῆς κακομάγου γραίας.*
(omittit P: vacat in Σ)

E 3922-3 *καὶ τὸ σπαθὶν τοῦ ὁ Λίβιστρος ἔσυρεν κατ' ἐκείνην καὶ τὸ κεφάλιν τῆς ἔκοψεν τῆς κακομάγου γραίας.*

V 139^f 1-2 *ἐξεσπαθίζει ὁ Λίβιστρος καὶ ὑπάγει πρὸς ἐκείνην καὶ τὸ κεφάλιν ἔκοψεν τῆς κακομάγου γραίας.*

Οἱ στ. B 1-2 βρίσκονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ μυθιστορήματος, ὅταν ὁ Λίβιστρος, ἡ Ροδάμνη καὶ ὁ Κλιτοβὼν φθάνουν στὸ καλύβι τῆς Σαρακηνῆς μάγισσας. Ἡ Ροδάμνη ζητᾷ ἀπὸ τὸν Λίβιστρο νὰ σκοτώσει τὴ γριὰ καὶ αὐτὸς τὴν ἀποκεφαλίζει. Ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο στίχων με τὴν παραλλαγή V εἶναι ἐμφανῆς καὶ στὴ χρῆση τοῦ ρήματος *ξεσπαθώνω* / *ξεσπαθίζω* καὶ τῆς φράσης *καὶ (ὑ)πάγει πρὸς*. Ἡ γραφή B 1 *τὴν* με βαρεία ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι κάτι λείπει, ἀφοῦ καὶ ὁ στίχος εἶναι κολοβὸς κατὰ δύο συλλαβές. Ἡ συμπλήρωση <γραῖαν> εἶναι βέβαια ἐντελῶς ὑποθετικὴ, ἐνῶ τὸ *πρὸς ἐκείνην* τοῦ V 139^f 2 εἶναι σαφῶς καλῦτερο.

Ἡ εἰκασία ὅτι ὁ γραφέας τοῦ B σημείωσε τοὺς τέσσερις στίχους ἀπὸ μνήμης ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο δίστιχα προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀντίθετα ἄκρα τοῦ κειμένου. Βέβαια, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγήσει κανεὶς γιὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν δύο στίχων, ἢ πῶς ἔκανε τὸν συνειρμὸ συνδυασμοῦ τους. Τὸ ὅτι τὸ σύντομο σπάραγμα τοῦ B δὲ γράφτηκε γιὰ τὸ ἐμπόριο ἐνισχύει ἢ καταγραφή του κατὰ στίχο καὶ χωρὶς σημεῖα στίξης, ὅπως καὶ ὁ ἐντελῶς ἀδόκιμος γραφικὸς χαρακτήρας. Ἄν ἡ χρονολόγηση τῆς γραφῆς τοῦ B ἀπὸ τὸν Schreiner στὸν 15ο αἰῶνα εἶναι σωστὴ, τότε ὁ B εἶναι, μαζὶ με τὸν E, ὁ παλαιότερος μάρτυρας τοῦ *Λίβιστρος*. Ἐπιπλέον, ὁ B μᾶς παρέχει μιὰ βέβαιη ἔνδειξη γιὰ τὴ δημοτικότητα τοῦ κειμένου, ἀφοῦ κάποιος κατέγραψε ἀπὸ μνήμης μερικὸς στίχους τοῦ μυθιστορήματος σὲ ἐποχὴ ποὺ προηγεῖται τῆς σωζόμενης ἄμεσης παραδόσής του.

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἔμμεσης παράδοσης τοῦ μυθιστορήματος μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ *Λιβίστρος* ἦταν ἄρκετὰ δημοφιλής, σὲ σύγκριση τουλάχιστον μὲ τὰ δεδομένα γιὰ τὰ ἄλλα δημῶδη μυθιστορήματα⁵⁴. Πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ πέντε χειρόγραφα τοῦ *Λιβίστρος*, ἔχουμε πληροφορίες γιὰ ἄλλα δύο (C H), ἀνεβάζοντας ἔτσι τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων σὲ ἑπτὰ, ἀριθμὸ ιδιαίτερα ὑψηλὸ γιὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς δημῶδους γραμματείας. Ἐπιπλέον, τὰ χειρόγραφα B C καὶ W δείχνουν τὴ διάδοση τοῦ μυθιστορήματος καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου στὴ νεότερη περίοδο τῆς παράδοσός του, ἀφοῦ συγγενεύουν μὲ τὶς παραλλαγές E καὶ V, ὑπογραμμίζοντας ἔτσι τὴ δημοτικότητα τοῦ κειμένου.

Ἄθινα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

54. Βλ. Agapitos-Smith, 66-67.